

A nyugat-balkáni területi rendezés és a térség új geopolitikája

Reményi Péter¹

1. Abstract

Following the dissolution of Yugoslavia a new territorial order has been created in the Western Balkans, according to which the new borders followed the former administrative boundaries of the state. Though the conflict wasn't fought by republics (territories) but by groups of people (ethnic groups). In the decades following the Dayton Peace Accords and the Kosovo conflict it became clear that the successor states can be divided into two groups: On one hand the ethnically more homogenous (or homogenized) states (Croatia, Serbia, Montenegro), and the ethnically divided ones (Bosnia-Herzegovina, Kosovo, North-Macedonia), where stability and development are more difficult. The latter are also more prone to external influence, sometimes even actors within these states are interested in its increase. We argue in our paper that the current order of the Western Balkans wasn't able to increase its internal or external stability thus it increased its geopolitical significance in the global competition. The easiest solution of the situation would be the euroatlantic integration of the region which is blocked by elements of the new territorial order.

Keywords: Western Balkans, geopolitics

2. Bevezetés

Európa egyik eddigi utolsó, jelentős államföldrajzi/geopolitikai átalakulása a Jugoszlávia felbomlását követő, uniós/amerikai felügyelet mellett megvalósított nyugat-balkáni rendezés volt. Ennek következtében a térség államföldrajzi szempontból fragmentálódott, számos új állam született, az államhatárok hossza több mint duplájára nőtt, a nemzeti/etnikai szállásterületek megindultak az etnikai homogenizálódás, illetve szegregálódás útján. Ezzel párhuzamosan nyugati segítséggel megindult az államépítés, amelynek a célja az EU értékrendjével kompatibilis társadalmi, politikai, gazdasági struktúrák kialakítása volt. A nyugati érdekek és értékek mentén történő rendezés egyik eleme volt az euroatlanti perspektíva ígérete is, mely Szlovénia és Horvátország esetében teljesen, Albánia és Montenegró esetében részben valósággá is vált.

Napjaink globális/amerikai világrendjének átalakulásáról, ennek lehetőségéről szóló irodalom egyre nagyobb volumenű, (magyarul pl. Brzezinski, Z. 2013, Kagan, R. 2015, Zakaria, F. 2009). A kérdés egyre kevésbé az, hogy átalakul-e, mintsem az, hogy hogyan és mivé a jelenlegi világrend. Az elmúlt évek világpolitikai eseménysorai az általunk vizsgált térség számára is kedvezőtlen folyamatokat indítottak el, avagy erősítettek fel, melyek következtében a több mint két évtizedes rendezést egyre több kritika éri.

Jelen írásunkban azt a kérdéskört vizsgáljuk, hogy a 20. század végén létrejött és a délszláv háborúkat lezáró területi rendezést ért kritikáknak melyek a legfontosabb belső okai és ez milyen kapcsolatban áll a változó geopolitikai struktúrákkal. Célunk annak bemutatása, hogy a Balkán területi-politikai fragmentációja, illetve az államterek és a térségi legfontosabb identitásképző elemek, a nemzetek, egymással nincsenek területi harmóniában. Amellett érvelünk, hogy a térségi etnokratikus rendszerek a hosszú távú stabilitás ellen hatnak, befagyott konfliktusokat okoznak és

¹ Docens, Pécsi Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Politikai Földrajzi, Fejlődési és Regionális Tanulmányok Tanszéke

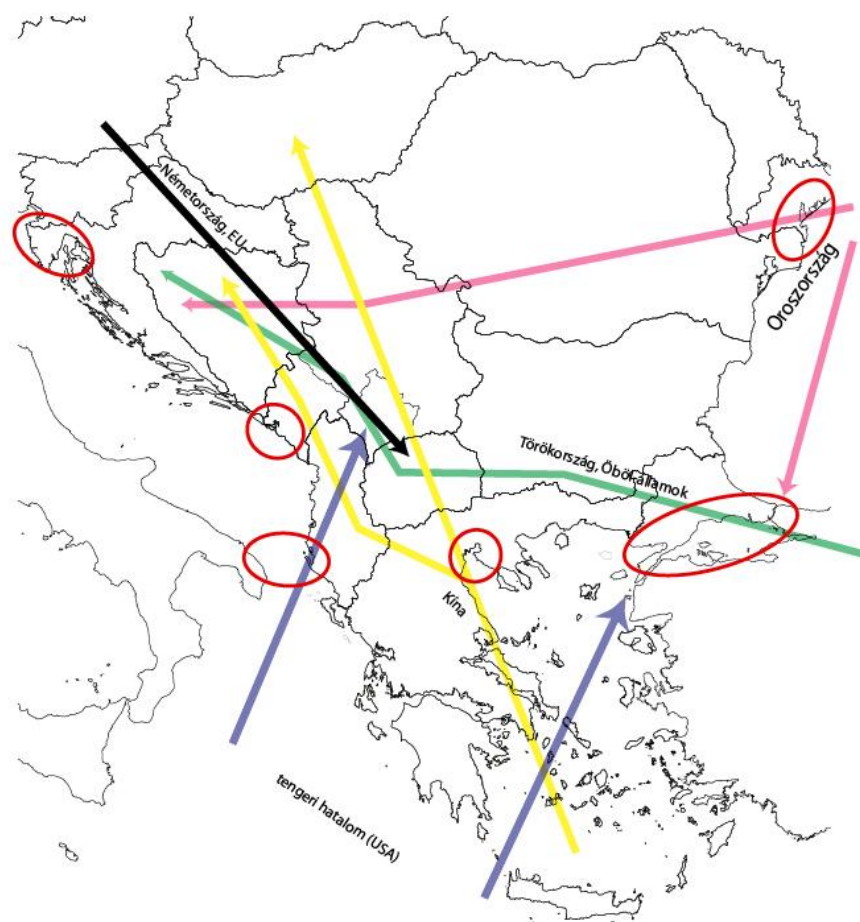
a nyugati figyelem és elkötelezettség csökkenésével párhuzamosan kedvező terepet nyújtanak a külső erők beavatkozásának.

3. A Balkán vázlatos geopolitikai jelentősége történelmi kontextusban

Napjaink egyik legfontosabb (kritikai) politikai földrajzosa szerint „[...] a világ földrajza nem a természet terméke, hanem a tér elfoglalásához, megszervezéséhez és irányításához szükséges hatalomért folytatott küzdelmek történeté.” (Ó Tuathail, G. 2005, p. 1. szerző fordítása), azaz a földrajz a hatalomról szól. A Balkánon, történelmi perspektívában a hatalomért folytatott küzdelem kérdése kétszintű jelenség: külső és belső szereplők küzdelme folyik a tér uralásáért, az érdekek érvényesítéséért. Ebben a Balkán természetföldrajzi sajátosságai miatt a földrajznak mindig is komoly szerepe volt. A vertikális és horizontális tagoltság megkönnyítette az elkülönülő, kis kiterjedésű társadalmi/politikai formációk születését és fennmaradását (nyelvek, kultúrák, vallások, államok...) valamint a belső ellenállások kialakulását is. Ez egyszerre tette nehezen pacifikálhatóvá a Balkánt, másrészt a kis területű, gyenge, egymással sokszor konfliktusban álló államok és nemzetek maguk is „igényelték” a külső patrónusok támogatását (~balkanizáció).

A viszonylagosan nyitott határai, valamint a relatív földrajzi helyzete pedig megkönnyítette ezt a külső behatolást a félszigetre. A földrajzi helyzet (kontinensek, civilizációk találkozásánál, fontos tengeri és szárazföldi útvonalak metszéspontjában, egykori vagy jelenlegi nagyhatalmak érdekszféráinak találkozásánál...) továbbá érdekeltté is teszi ezeket a potenciális hatalmakat a térségi szerepvállásban. Így a térségnek mindig van geopolitikai jelentősége, kapcsolati tér jellegéből fakadóan nem tud kimaradni a nagytérségi folyamatokból, a (nagy)hatalmi beavatkozások jellegadóik (1. ábra).

Történelmi kontextusban ez alapvetően négy nagyhatalmi centrum befolyását jelentette. A közép-európai, elsősorban germán hatalom északi irányból, a Duna-medence felől igyekszik a térséget befolyása alá vonni. Ez időnként katonai, napjainkban inkább pénzügyi/gazdasági eszközökkel történik, de minden esetben fontos a modernizációs hatás. Kelet felől, a Fekete-tenger irányából az orosz törekvések jelennek meg, melyeknek sarkalatos pontja a szorosok kérdése és a balkáni szláv/ortodox közösségvállalás. A Földközi-tenger medencéje felől a mindenkor tengeri hatalom (britek, amerikaiak) elsősorban a stabilitásban, a közelben húzódó globális kereskedelmi útvonalak biztonságában és az orosz törekvések ellensúlyozásában érdekeltek. Délkelet felől az elsősorban iszlám civilizációjú hatalmi törekvések jelentős részben kulturálisak, vallásiak, ideológiaiak, időnként katonaiak. Természetesen időről időre egyéb államok/hatalmi centrumok is képesek kisebb nagyobb befolyást gyakorolni a térségben (Olaszország, Franciaország, Magyarország...), de ez inkább epizodikus jellegű.

1. ábra: Külső érdekek és a Balkán stratégiai pontjai (Hajdú 2010. és Ilić 1995 alapján)

Ezek a vázlatosan bemutatott törekvések hosszú távon képesek egyensúlyban tartani a térséget. Ilyenkor a Balkánon stabilitás tapasztalható, a balkáni nemzetek belső konfliktusai háttérbe szorulnak. Amikor azonban felborul az egyensúly, a belső feszültségek (újra) megjelennek, melyeket politikai felfordulás és fegyveres konfliktus kísér (v.ö. a Balkán, mint birodalomváltó tér – Hajdú 2009). Mindezek politikai földrajzi változásokat, új területi rendet (államosodást, új határokat) hoznak a Balkánon, mely politikai fragmentálódást jelent az új egyensúly kialakulásáig. Ez lejajlott többek között az Oszmán Birodalom meggyengülése során (orosz-török háborúk, Balkán-háborúk), az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlásakor (I. világháború), az európai nagyhatalmak meggyengülésekor (II. világháború), a hidegháború végén.

4. A balkáni stabilitás felbomlása a hidegháború után

A bipoláris világrend jelentette a legutóbbi egyensúlyi állapotot a térségben, melynek legfőbb hasznélvezője az el nem kötelezett Jugoszlávia volt, mely egyszerre tudott a két tábor államaival is élhető kapcsolatot kialakítani. A két szuperhatalomnak egyaránt érdekében állt Jugoszlávia integritása és stabilitása, de még inkább az, hogy ne a másik tábort erősítse. A szovjet-amerikai status quo megszűnése így politikai földrajzi földindulást váltott ki a Balkánon.

A jugoszláv belső feszültségek növekedésével mindez ismét politikai fragmentálódáshoz vezetett, ahol a központi kérdés a tér és a terület ellenőrzése, birtoklása volt, mely a lojális lakosságon keresztül valósítható meg a leghatékonyabban. A tér uralása és megszervezése azonban nem egyszerű, ha nincs egyértelmű többségi lakosság (Bosznia-Hercegovina), vagy ha a lakosság nem lojális a hatalomhoz (Koszovó, horvátországi Krajínák). Ráadásul, a Balkántól ismét nem

idegen módon, az újonnan vagy újra létrejövő államok territoriális igényei egymással jelentős átfedésbe kerültek, melyek feloldása békés eszközökkel ritkán volt kivitelezhető. Így a térségben mindenhol a fentiekre adott válasz a nacionalizmusok (Brubaker hármas nacionalizmus elméletével jól leírhatók a viszonyok – Brubaker, R. 2006) és az etnikai alapú fegyveres konfliktusok lettek. A politikai élitek a nacionalizmusokat és rajtuk keresztül a tömegek befolyásolását a saját hatalmuk és vélt, vagy valós nemzeti érdekeik szolgálatába állították, melyek egyenesen vezettek az ezredfordulón a II. világháború utáni Európa legvéresebb konfliktussorozatához.

2. ábra: a Balkán új határai (szerző szerkesztése)

A háborúk eredményeként az államok száma megnőtt: Jugoszlávia minimum hétfelé szakadt, a nyugat-balkáni államhatárok hossza megduplázódott (2. ábra). Mindezek következménye az is, hogy az államok átlagos mérete (terület, lakosság, gazdaság...) zsugorodott, az érdekérvényesítő képességük csökkent, az államon belüli kapcsolatok államközivé váltak. Azaz a térségben egy új kisállamosodás zajlott le, immáron sokadszor a történelem folyamán, melynek egyik következménye – szintén nem először – a kisállamok térségen kívüli pártfogók iránti igényének növekedése, valamint a külső hatalmak befolyásszerzési (piac, erőforrás, vetélytársak ellensúlyozása...) törekvéseinek erősödése.

5. A nyugat-balkáni rendezés és következményei

Jugoszlávia felbomlásakor, ahogy arra már korábban utaltunk, központi kérdés volt a territorialitás, másképpen fogalmazva a határkérdés. A politikai földrajzos akadémiai vitákban az 1990–2000-es években nagy hangsúlyt kapott a territorialitás, nagy hatású koncepciók születtek (state as a container, territorial trap, end of geography..., és ezek kritikái), elsősorban a globalizáció következtében lezajlani látszó deterritorializáció hatására (Agnew, J. 1994, Newman, D. 2006, Taylor, P. J. 1994, O'Brien, R. 1992). Ha valami, akkor a jugoszláv válság és rendezése viszont pont arra mutat rá, hogy – legalábbis Európa ezen részén – a területnek továbbra is mennyire fontos szerepe van. Különösen így van ez a fiatal nemzetállamok esetében, mint amilyenek a nyugat-balkáni országok is.

A fegyveres konfliktus (és az azt követő rendezés) területekért, falvakért, utcákért zajlott, az ellenség eltávolítása a meghódított területről fontos katonai/politikai cél volt. A béketárgyalások során is a területi arányok érvényesítése központi célja volt pl. Milosevicnek (Juhász J. et al. 2003).

A daytoni rendezés során végül a nemzetközi közösség az uti possidetis elve alapján az egykori tagköztársasági, illetve később Koszovó esetében ettől eltérő módon az autonóm tartományi határokat tekintette a függetlenedő államok új államhatárának (Hoffmann T. 2007). Ezzel elutasítva az etnikai elvet (és ezen keresztül a nacionalizmust) és a territorialitást helyezte előtérbe. Ez azonban csak azon államok esetében volt működőképes, ahol vagy nem él(t) jelentős és aktív kisebbség (Szlovénia, Montenegró) vagy pedig a háború során a többség erőszakkal „megszabadult” a kisebbségeitől (Horvátország).

Szerbiában, a legnagyobb kisebbsége, a koszovói albánok esetében a konfliktus tovább folytatódott és újabb fegyveres összecsapásba torkollt, melynek albán részről a legfőbb kiváltó oka éppen a daytoni rendezésből való kimaradás volt (Juhász J. et al. 2000). A Szerbiából kiszakadó Koszovó esetében még mindig lehetett találni nem etnikai határt, így lett az egykori autonóm tartományi határ a részleges nemzetközi elismertségű állam részlegesen elismert határa. A „maradék” Szerbia esetében a további kisebbségek jelenleg számukból és törekvéseikből fakadóan nem jelentenek lényeges destabilizáló erőt az államra nézve. Az etnikai konfliktusokkal kevésbé terhelt államokat tekinthetjük a térség sikeresebbjének, akár a gazdasági teljesítményt, akár az európaizációt tekintjük mérvadónak (Koller B.–Ördögh T. szerk. 2019).

Három egykori jugoszláv alkotmányos területi egység esetében azonban különböző módon, de az etnikai elv az állam területiális igazgatásának központi elemévé vált, annak ellenére, vagy éppen amiatt, mert az államosodás szintjén ez elutasításra került. Erre azért volt szükség, mert ezen új államok (Bosznia-Hercegovina, Észak-Macedónia, Koszovó) esetében a belső etnikai megosztottság jelentős, és a fegyveres konfliktus során a szemben álló felek – elsősorban a külföldi beavatkozás következtében – nem tudták erőszakkal homogenizálni a teljes államterületet, a Jugoszlávia felbomlása kapcsán elfogadott elvek szerint viszont etnikai választóvonalak mentén nem lehetett új határokat meghúzni, az utódállamok területi integritása sérthetetlen volt. Így ezen államok megörökölték Jugoszlávia konfliktusainak egy részét.

Közös jellemzője a három esetnek – a számos különbség mellett –, hogy etnoterritoriális rendszereket működtetnek, a társadalmi béke és egyensúly érdekében a kitüntetett nemzeteknek (etnikumoknak) széleskörű jogaik vannak, melyek területiséggel is párosulnak. Azaz a rendezés során az államok szintjén az etnikai alapú területi rendezés elvetésre került, az etnikailag megosztott, de egyben tartott államok esetében azonban szubnacionális szinten megjelent, egyes esetekben uralkodóvá is vált. Ez a felülről, a nemzetközi közösség által a térségre „kényszerített” rendezés aztán kedvező keretet teremtett az etnokráciák különböző formáinak kialakulásához (Yiftachel-Ghanem, A. 2004, Reményi P. 2011), az államok funkcionista modelljében (Hartshorne-modell) pedig az etnikai megosztottság egy komoly centrifugális, destabilizációs tényező (Hartshorne, R. 1950, Pap N. 2001, Reményi P. 2013, Hány Sz. 2016). Ugyanakkor azt is látni kell, hogy ezen államok egyben tartása és a térség békéje elképzelhetetlen lett volna az etnikai alapú decentralizáció nélkül, így visszaérünk a területiális és etnikai elv dilemmájához, mely napjainkban ismét megjelenik a térség helyzetéről folyó diskurzusokban (szerb-koszovói területcsere, Nagy-Albánia, Boszniai Szerb Köztársaság függetlenedési törekvései), melyek elutasíthatósága lényegesen kisebbnek látszik lenni, mint 25 évvel ezelőtt.

5.1. Bosznia-Hercegovina befagyott konfliktusa

Napjaink Bosznia-Hercegovinája egyszerre az etnikai alapú konfliktusok, a szeparatív nacionalizmusok és a sikertelen nyugati típusú államépítések példája. Közel huszonöt évvel a daytoni békeszerződés után is – melynek elvitathatatlan érdeme a fegyveres konfliktus beszüntetése – a legfontosabb feladat az állam fejlődésének, működőképességének, hatékonyságának a megteremtése, a társadalom integrációjának előmozdítása, számos tanulmány értekezik a problémák forrásáról és a megoldási lehetőségekről (pl.: McMahan, P. C.–Western, J. 2009, Kartsonaki, A. 2016). Az elmúlt két és fél évtizedben számos próbálkozás történt az alkotmányos, illetve államreformra, de valamilyen partikuláris érdeken mindig zátonyra futottak a törekvések

(Bieber, F. 2010). Az igazi hatalmat az entitások etnikai alapon szerveződő politikai és gazdasági elitjei birtokolják (ICG 2014), melyek ragaszkodnak hatalmukhoz és ennek érdekében komoly erőfeszítéseket is tesznek. Az entitások tulajdonképpen etnokratikus rezsimeket működtetnek (Reményi, P. 2011), a Boszniai Szerb Köztársaság pedig ezen felül folyamatosan napirenden tartja a szecesszió valamilyen formájának a kérdését, tovább destabilizálva az államot.

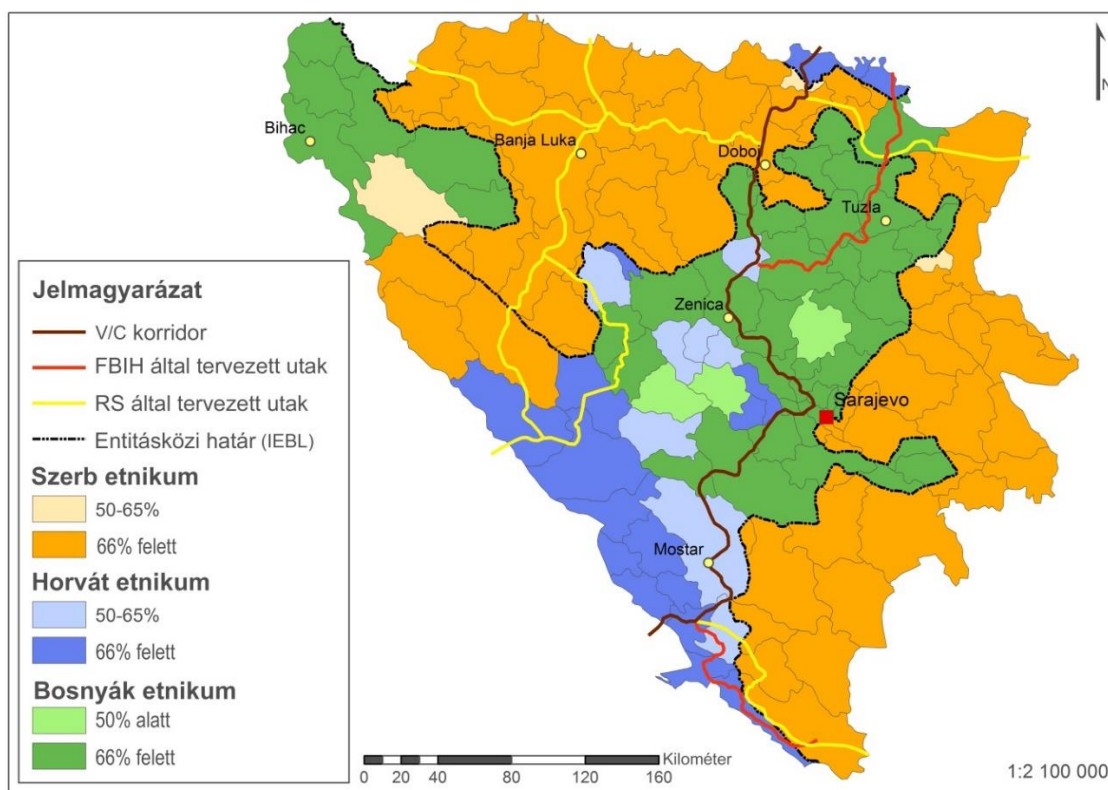
A daytoni béke, annak érdekében, hogy fegyvernyugvást teremtsen az országban etnoterritoriális alapon decentralizálta azt. Ez leegyszerűsítve azt jelenti, hogy a kitüntetett három etnikai csoport (bosnyákok, szerbek, horvátok) kezébe territoriális következménnyel is járó jogokat adott. Ez a szerbek esetében saját entitást, kvázi államot (Boszniai Szerb Köztársaság), a horvátok esetében a Bosznia-Hercegovina Föderáción belüli kantonokat jelentett. A legnépesebb, és a 2013-as népszámlálás adatai alapján immáron abszolút többségbe került bosnyákság számára pedig egyrészt az állam egységét, másrészt a „többiek” territoriális jogain keresztül az ország fölötti szuverenitás korlátozását jelentette.

A háborút követő időszak politikai folyamatai egyértelműen az etnikai alapon szerveződő pártok és érdekcsoportok dominanciáját mutatja. Kevés az etnikai határokon átnyúló párt, amelyek léteznek, azok sem túl sikeresek. Ugyan léteznek a klasszikus társadalmi tényezők pártválasztásra gyakorolt hatásai, de ezek sokkal gyengébb korrelációt mutatnak a pártok eredményeivel, mint az etnikai törésvonalak. Önmagában az etnikai alapon szerveződő pártok nem feltétlenül kellene, hogy problémát jelentsenek, és egyáltalán nem meglepőek egy etnikai alapú háborút követő időszakban. Kiegészülve azonban a daytoni rendszer merevségével, a területi jogokat biztosító szélsőséges decentralizációval és a vétójogokkal, az eredmény egy kvázi önálló államocskából álló politikai egység lett.

A saját területi egységeikben az etnikai alapon szerveződő elitek és pártjaik saját etnokratikus rendszereket működtetnek. Ezek közül kiemelhetőek az identitás erősítésére (is) szolgáló alrendszerek, mint pl. az oktatás, a kultúra, a szimbolikus politika. Az etnikai elitek irányítása alatt álló oktatási rendszer(ek) anomáliái a társadalom hosszú távú stabilitását is veszélyeztetik (OSCE 2018). A tananyagok etnikai csoportok alapján eltérőek, ami különösen a nyelv, a történelem, a földrajz tanítása során termelik újra és erősítik meg a társadalom felnövekvő generációiban a különbséget, illetve ennek percepcióját. 2019-től ráadásul a Boszniai Szerb Köztársaság a saját tananyagainak „nemzeti” részét (történelem, földrajz, irodalom) a szerbiaival harmonizálja (Kovacevic, D. 2018), azaz ugyanazt és ugyanúgy tanulnak Banja Lukában, mint Belgrádban, de máshogy, mint Szarajevóban. Azaz ebben az alrendszerben az állam klasszikus területi szuverenitása helyébe az államhatárokon átlépő etnikai territorialitás lép, dacára a daytoni törekvéseknek, mégis azok segítségével. Ezt erősíti továbbá a „két iskola egy fedél alatt” intézménye is, ahol etnikai alapon szegregáltan tanulnak a diákok (OSCE 2018, Surk 2018). A közterek átnevezése, a nemzeti rituálék, ünnepségek szintén ennek a divergáló identitásépítésnek az eszközei, melyek közül kiemelkedik a RS politikája. Ennek egyik nemzetközi visszhangot is kapott eleme a Boszniai Szerb Köztársaság ünnepe (január 9.), melyet a bosznia-hercegovinai alkotmánybíróság betiltott, de ettől függetlenül RS-szerte ünneplik, de erről nevezték el pl. a Banja Luka-Doboj közti autópályát is (Rose, E. 2017). Szarajevó városában a köztereken szintén tetten érhető a „bosnyákosodás”.

Az etnikai alapú döntések további fontos területe – ahogy az etnokrácia eredeti modelljében is szerepel – a területfejlesztés. Beszédes, hogy az országban az entitásoknak saját területfejlesztési intézményrendszerük és terveik vannak, ezek egymással történő harmonizálásának pedig nem adottak a keretei. A saját entitás területiségét, kohézióját támogató fejlesztési elképzelések, tervek és projektek nem az egységes Bosznia-Hercegovina stabilitása irányába, hanem sokkal inkább a lassan távolodó entitások területi kohéziója irányába hatnak. Ez egyszerre jó példája az etnokratikus működésnek, hiszen az entitások politikai elitjeit az etnikai alapon szerveződő pártok jelentik és az etnokrácia modelljében a terület feletti uralom, kontroll kiemelt jelentőségű. Emellett a funkcionalista állammodell szempontjából is kiemelt jelentősége van a területfejlesztésnek, azon belül a Boszniában is világosan megfigyelhető infrastruktúra-fejlesztésnek (3. ábra). A hatékony

közlekedési rendszer a Hartshorne-modell szerint fontos centripetális tényező. Azonban amikor ezt nem az állam, hanem azon belüli egységek partikuláris érdekei alapján szervezzük, az nem az állam kohézióját fogja erősíteni, hanem fordítva (Reményi P. et al. 2019).

3. ábra: Néhány etnikai érdekek alapján tervezett útvonal (szerkesztette: Simon B.)

A fentiekben túl az élet apróbb-nagyobb területei is etnikai befolyás alatt állnak. A teljesség igénye nélkül ilyen például az RS oktatási hatóságának azon utasítása, mely megtiltja a RS egyetemének és oktatóinak a FBiH partnerintézményeivel való együttműködést, vagy az V/C autópálya építésének obstruálása a horvát fél részéről politikai előnyök elérése érdekében (szóbeli közlés 2018. október H. G. University of Sarajevo).

Fontos kontextusát adja a boszniai befagyott konfliktusnak a gazdaság állapota. Bosznia-Hercegovináé az egyik leggyengébben teljesítő gazdaság a Nyugat-Balkánon, növekedése a térség átlaga alatti. Különösen fontos a munkanélküliség kérdése, ahol az utóbbi évek jelentős kivándorlása ellenére sem érte el a foglalkoztatás a válság előtti szintet. A fiatalok munkanélkülisége 38 százalék feletti, amit csak a másik két konfliktusos országé (Koszovóé és Észak-Macedóniáé) előz meg, a boszniaiak legnagyobb félelme pedig a munkanélküliség (World Bank 2019).

A megélhetési nehézségek különböző életstratégiákat szülhetnek, melyek közül a kivándorlás az elmúlt években egyre nagyobb méreteket ölt és napjainkra kétmillió fő körüli a külföldön élő boszniai születésűek száma (Kovacevic, D. 2017). Egy másik következmény az etnokratikus rendszerek továbbélését segíti. Mivel Daytonban az etnikai csoportoknak juttattak területet és hatalmat, így, ahogy korábban már szó volt róla ezek etnikai alapon szerveződő pártok formájában irányítják napjainkig az ország egyes területeit. Mivel a hatalom az ő kezükben van, az egyszerű ember előre jutására is komoly hatással vannak. Ezért a rajtuk keresztül való boldogulás lehetősége (akár állami megrendelések formájában vállalkozásoknak, akár biztonságos állami állások megszerzésén keresztül) egy újabb stratégia (ICG 2014). Az ilyen típusú rendszereket szokás konnektokráciának is nevezni, elsősorban az afrikai kontinens államaiban (Alie, A. D. J. 2006). A kapcsolatokon keresztül való előrejutásnak természetesen ára van, ez pedig a politikai támogatás.

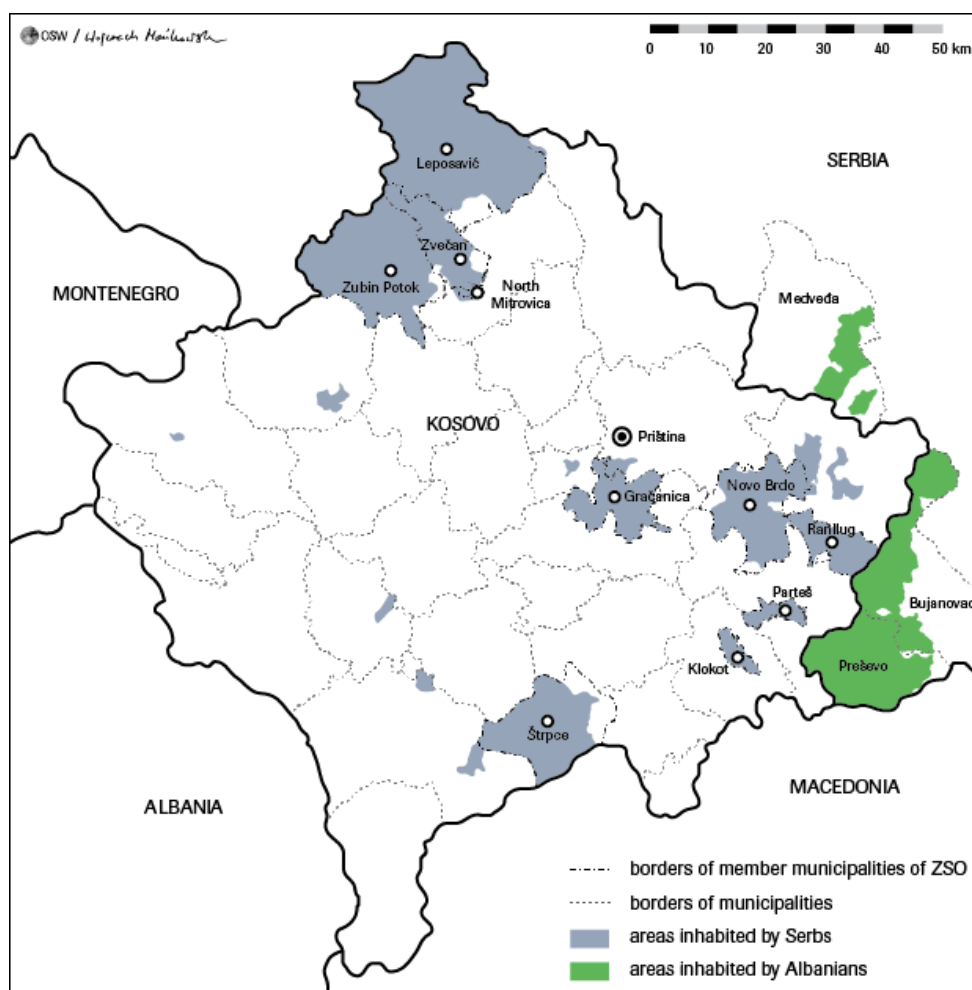
Mivel Boszniában a hatalom az etnikai elitek kezében van, ezért a kapcsolatok és az azokból származó előnyök is etnikai alapon működnek, mint ahogy a támogatás is az etnikai pártokra érkezik ezáltal. A kör így bezárul, konnektokrácia és etnokrácia egymást erősítő folyamatokat tart fenn.

Magától értetődő lenne a megoldás keresése során a rendszer valamelyik elemének megszüntetése, de ez nem egyszerű folyamat. Az etnikai pozíciókat Dayton garantálja, többszöri reformpróbálkozás sem vezetett sikerre, mert az óhatatlanul valamelyik vétójoggal rendelkező fél érdekeit sértené. A gazdaság oldaláról történő beavatkozás komoly külső forrásbevonást feltételezne, amely hatékony felhasználása viszont a túlbonyolított, túlbürokratizált és korrump rendszer falaiba ütközik, akár támogatásról, akár működőtőke-beruházásról beszélünk. Az állam belső erőforrásai akár a politikai reformok, akár a gazdasági fellendülés tekintetében elégtelenek. A helyzetet csak jelentős külső erőforrásimport segítségével lehet megoldani. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy Bosznia-Hercegovina egy főre vetítve több támogatást kapott eddig, mint Németország a Marshall-segély idején (Novák T. 2014), és az elmúlt közel negyedszázad nem volt híján a politikai elkötelezettségnek sem, azaz semmi garancia arra, hogy további erőfeszítések sikerre vezethetnek. Nyilvánvalóan ez is közrejátszik az európai államok egy részénél (elsősorban Franciaország és Hollandia, de Németországban Merkel ellenzékénél is) a balkáni bővítés kapcsán megfigyelhető kiábrándultságban.

5.2. A koszovói államépítés

Koszovó rendezetlen államjogi státusa további problémák forrása (a Koszovó-problémáról bővebben lásd pl. Gulyás 2000, 2008, Gulyás–Csüllög 2016, Juhász et. al. 2000). A részleges el nem ismertség nehezíti mind a bilaterális, mind a multilaterális kapcsolatok fejlődését. Az államon belüli etnikai alapú szegregáció miatt pedig mind Szerbia, mind Albánia, valamint a térség több államában kisebbségként élő albánság miatt számos másik állam számára is fontos igazodási pont Koszovó helyzete és annak jövőbeli alakulása. Jelenleg a szerb–koszovói kapcsolatok az egyik mélypontjukat élik. Nem függetlenül az EU válságától a Brüsszeli Folyamat, mely a kapcsolatok normalizálását tűzte ki célul, zátonyra futott, az előrelépés helyett a viszony romlását figyelhettük meg az elmúlt egy évben. Szerbia továbbra is blokkolja Koszovó nemzetközi elismerésének közvetlen vagy közvetett formáit (pl.: Interpol- tagság megakadályozása), Koszovó pedig a saját lehetőségei szerint reagál (büntetővám szerb és boszniai termékekre, a koszovói rendőri erők észak-mitrovicai akciói, döntés a koszovói hadsereg felállításáról...).

Koszovó instabilitása kapcsán fontos szereplője a „küzdelmeknek” a fiatal állam területén élő szerbség, akik szintén rendelkeznek bizonyos területi különállással. Státuszuk, már csak kisebb számbeli arányuk miatt sem hasonlítható a boszniai helyzethez, de a logika hasonló: alkotmányosan garantált etnoterritoriális jogkörökkel rendelkeznek (Constitution 2008), mely a helyi politikára, rendfenntartásra, oktatásra, szociális és fejlesztési ügyekre terjed ki. Szerbia támogatásával ráadásul informális, vagy legalábbis a koszovói adminisztrációtól független rendszerek is működnek a szerbek által lakott területeken. Ezek mellett több helyen, ahol a szerb többségű falvak nem alkottak közigazgatási egységet, kisebbségi-többségi közigazgatási egységeket hoztak létre, hogy alkalmazni lehessen a szerb helyi autonómiáról szóló rendelkezéseket. A tervezett koszovói szerb községek szövetsége azonban soha nem jött létre, ami egyik oka a tárgyalások elakadásának.

4. ábra: Koszovó szerb kisebbsége, a szerb községek, és a Presevo-völgy albán lakossága (Szpala 2018 alapján)

A közelmúlt heves reakciókat kiváltó elképzelése a két ország államfői által felvetett Koszovó és Szerbia közti területcseréről, határmódosításról a szerb kisebbség (és a szerbiai albán kisebbség) helyzetének rendezésére teendő radikális lépés lenne (4. ábra). Tulajdonképpen a nyugat-balkáni rendezések egyik hiányosságának, az állami és etnikai határok egymásnak meg nem felelésének a kiigazítása lenne, így a támogató hangok (elsősorban az Egyesült Államokból – Bytyci, F. 2018). Az ellenzők viszont a „szokásos” precedenstől és a balkáni határváltozások dominóhatásától félnék (Bajrami, A. 2018, Grey, A. 2018, Szpala, M. 2018, Walker, S.–MacDowall, A. 2018). Az egymással ellentétes narratívák mellett nehéz tisztán látni jelenleg, hiszen a lényeg a részletekben rejlik. Az azonban biztos, hogy egy eddig tabuként kezelt kérdés (mely sok minden más mellett erősen politikai földrajzi jellegű), hivatalosan is felkerült az asztalra. Egy esetleges határváltozás és annak mikéntje hosszú távú hatásokat okozhat a térségben. A szerb-koszovói kapcsolatoknak így a területiség, a határok és az etnikai hovatartozás szintén sarkalatos elemévé vált. Az etnokratikus megoldások kevésbé nyilvánvalóak, mint Bosznia-Hercegovina esetében, de az etnikai alapú szimbolikus és gyakorlati térfoglalás ugyanúgy zajlik, ennek eklatáns példái a koszovói tájképet ellepő albán emlékművek, melyek elsősorban a függetlenségi háborút, annak szereplőit, eseményeit dicsőítik.

Az albán integráció kérdése talán a legkomolyabb tabu volt az elmúlt évtizedek balkáni politikájában. A közelmúltban azonban ezzel kapcsolatban is jelentek meg korábban elképzelhetetlen javaslatok, mértékadó helyeken. Az egymás mellett létező két albán többségű állam közti kapcsolatok a gyakorlatban is egyre szorosabbá válnak. A két fővárost összekötő autópálya (patriotic highway), energetikai együttműködések, a tananyagok harmonizálása, a közös

kormányülések, a közös külpolitika mind az integráció irányába mutatnak. A koszovói elitnek nem feltétlenül érdeke „Nagy-Albánia” programja, de bizonyos körülmények között ez reális forgatókönyvvé válhat. Az egyik ilyen az euroatlanti integrációs perspektíva esetleges sikertelensége és a térségbeli társadalmak kiábrándulása, mely elsőre talán nem tűnik kezelhetetlen kihívásnak, de térségbeli elemzők szerint ennek, mint stratégiai célnak a hiánya más távlati célok felé terelhetik a társadalmakat. Ezek közül lehet az egyik a pánalbanizmus, mely szintén a térség jelenlegi territoriális rendjével szembe menő folyamat lenne.

5.3. Észak-Macedónia

Észak-Macedónia fenntarthatóságával kapcsolatban szintén komoly kételyek fogalmazhatóak meg. Ennek legfontosabb eleme az ország etnikai alapú megosztottsága, mely az ohridi keretegyezmény következtében a boszniaihoz, vagy a koszovóihoz hasonló területi politikai megosztottságot eredményezett (Háry Sz. 2016). Az egyezményt megelőző fegyveres összecsapások célja az ország albánsága önrendelkezésének kiharcolása volt. Azaz hasonlóan a másik két államhoz, a rendezés területi elve mellett megjelenő etnikai törekvések miatt kellett szubnacionális szinten etnikai alapú territoriális decentralizációt végrehajtani. Az albán lakosság ennek következtében szintén területi jogokkal rendelkezik az ország északnyugati részén, melyet az ott élő albánok aránya alapján állapítanak meg. Ugyan jelenleg az állam sokkal stabilabb, mint akár Bosznia, akár Koszovó, hosszú távon kérdéses a helyzet kimenetele. A jelenlegi macedón kormány sok engedményt tett az albán lakosságnak, melyet nem mindenki néz jó szemmel. Az etnikumok közti feszültségek pedig kritikus helyzetekben robbanásközeli helyzetet okozhatnak, mint például a többször elhalasztott, eredetileg 2011-ben esedékes népszámláláskor. Hasonlóan a másik két érintett államhoz, Észak-Macedóniában is az etnikai arányokon nyugszik a törékeny politikai egyensúly. Ez magyarázza a népszámlálások kiemelt politikai jelentőségét és a demográfiai folyamatok (természetes szaporodás/fogyás, migráció) politikailag érzékeny voltát.

A régóta húzóódó név vita 2018-as gyors lezárását követően sokan várták, hogy az ország euroatlanti integrációja új lendületet vesz, amely majd segít fejlődési pályára állítani az országot, ez azonban egyelőre nem látszik igazolódni.

6. Törekvések a daytoni rendezés megváltoztatására

A térségben és azon kívül számos olyan csoport található, melyek valamely megfontolásból megváltoztatnák a jelenlegi területi rendet a Nyugat-Balkánon.

Bosznia-Hercegovina mindhárom alkotmányos nemzete esetén megfigyelhetők a jelenlegi területi-politikai rendet illető kritikák. Növekvő demográfiai súlyuk következtében a bosnyák elit érdekelt lehet a daytoni rendszer lebontásában és az állam centralizálásában (2019 szeptemberében az SDA, a legerősebb bosnyák párt kongresszusán a centralizáció programja deklarálásra is került – Latal, S. 2019). Jelenleg ez elsősorban a Föderáció területén érvényesül, ahol a kisebbségben élő horvátok ennek a törekvésnek az elszenvedői. Részükről szintén megfogalmazódik rendszeresen Dayton átalakításának igénye, de ellentétes előjellel. Ahogy arra már fegyveres kísérletet is tettek 2001-ben, a cél a saját, RS-hoz hasonló entitás létrehozása (Juhász J. et al. 2003), mely nagyobb biztonságot nyújthatna a növekvő bosnyák demográfiai súllyal szemben. A saját entitással rendelkező szerbek esetében a daytoni rendszer fenntartása fontos cél, ez biztosítja számukra a nemzeti/etnikai különállást és megmaradást. Egy esetleges reform esetében viszont, ahogy politikai alkuk során is nem egyszer, az entitás vezetése a szeparatista törekvéseit sem rejti véka alá.

A nyugat-balkáni rendezés másik jelentős belső kritikája az albánsághoz kötődik. Szintén volt fegyveres összecsapás a macedóniai albánok önrendelkezése kapcsán, valamint a dél-szerbiai Preševo-völgy esetében is. Mindkét területen a helyi albán többség igyekezett a koszovói helyzethez hasonló szituációt kialakítani és elszakadni a többségi társadalomtól. Természetesen ezen

törekvések is határokat, azok módosítását és területek feletti fennhatóságok változását jelentették volna. Jelenleg ezen törekvések csak a felszín alatt jelennek meg.

Egyre nagyobb teret kap azonban Nagy-Albánia kérdése, mely vezető albániai és koszovói politikusok nyilatkozataiban is tetten érhető. Többen ezeket a nyilatkozatokat csak politikai manővereknek tekintik, de már pusztán az a tény, hogy erről nyilatkozatok születnek, árulkodó. Az elsősorban Koszovó-Albánia relációjában megfogalmazott „koncepció” természetesen a többi albánok lakta területet is újra elérheti.

A fenti koncepcióhoz hasonlóan korábban tabutémának számító és az előbbieken már említett szerb-koszovói határmódosítás kérdése is a gyakorlatban a fennálló területi rend és alapelvek kritikája.

7. Az új hatalmi versengés a Balkánon

A korábban elképzelhetetlen változási javaslatok napirendre kerülése valószínűleg nem független a térség átalakuló hatalmi viszonyaitól. A jelenlegi területi rendezés egy amerikai-európai vállalkozás, melyben a többi nagy- és regionális hatalomnak csak kiegészítő szerep jutott. Amikor tető alá hozták, az amerikai világrend a zenitjén állt, a NATO, az USA és Európa is erősnek látszott, a versenytársak (Oroszország, Kína, Öböl-országok) pedig még saját belső problémáikkal voltak elfoglalva. A térségben gyorsan terjeszkedett a NATO és az EU is, mára a Nyugat-Balkán maradéka a két szupranacionális szervezet kvázi enklávéja (5. ábra). Ahogy pedig az enklávéhoz hasonló területi extremitások a politikai földrajzi elméletek szerint konfliktusos területek, úgy a Nyugat-Balkán sem kivétel ez alól.

5. ábra: A Nyugat-Balkán, mint az euroatlanti integrációs szervezetek enklávéja (saját szerk.)

jelmagyarázat: sötétkék – EU-tag, világoskék – társult tag, fehér – egyik sem, csillag – NATO-tag, csíkos – az eredeti Nyugat-Balkán (szerző szerkesztése)

A Balkánnal kapcsolatosan azonban napjainkban mind az EU, mind az Egyesült Államok politikája változóban van, alapvetően gyengül, mely lehetővé teszi más elképzelések megjelenését is. Európa belső válságaival van elfoglalva, az amerikai figyelem csökkenése pedig szervesen illeszkedik a jelenlegi adminisztráció befelé forduló és kevésbé intervencionista politikájába.

Az EU álláspontja a Balkánnal kapcsolatban (ismét) nem egységes. Egy jelentős része a tagállamoknak nem támogatja a bővítést, mely az európai perspektíva válságát, az EU legfontosabb érdekérvényesítő eszközének kiüresedését hozta (Macron az EU reformját teszi a bővítés feltételévé, Juncker 2025 előtt nem tartja reálisnak a csatlakozásokat). Ez természetesen utat nyit más szereplők számára is, hogy a térségben érdekeiket érvényesítsék. Az uniós országok egy másik csoportja, élén Németországgal (de ide tartozik hazánk is), továbbra is a bővítés pártján áll, nem kis részben geopolitikai/biztonságpolitikai megfontolásokból (Miner, L. et al. 2019). A megosztottságot mi sem jellemzi jobban, minthogy egyszerre zajlik a Berlini Folyamat, mely a térség felzárkóztatásának jelenlegi német vezetésű projektje és tárgyát az EU külügyi biztosa a koszovói-szerb területcseréről. A bővítési perspektíva halványulása a helyi elitnek számára is szükségyszerűvé teszi az útkeresést, így növekvően van a más hatalmi központok felé történő orientálódás és az európai/amerikai értékek, elvek, megoldások népszerűségvesztése.

Leglátványosabban Oroszország tért vissza a Balkánra. A hagyományos szerb/ortodox közösségeken keresztül is rendelkezik befolyással a térség államaiban, mely elsősorban kulturális, (dez)információs területen érhető tetten. Szerbia támogatása Koszovó kapcsán fontos pozíciókat hozott Oroszországnak a Balkán közepén. Ez egyrészt gazdasági (szerb energiaipar), másrészt titkosszolgálati/információs területen is megfigyelhető. Az orosz jelenlét kiemelendő még Montenegróban, elsősorban a gazdaságban, valamint Macedóniában. Mindkét helyen feltételezhető hogy orosz érdekek mentén történt beavatkozás a belpolitikai folyamatokba. A Boszniai Szerb Köztársaság még a fentieknél is sajátosabb helyzetben van. Orosz támogatással zajlik a nem hivatalos fegyveres erőinek fejlesztése, de a gazdaságban is jelentősek az orosz pozíciók (Mironova, V.–Zawadewicz, B. 2018). Oroszország számára feltételezhetően a térség stabilitásának csökkentése, az euroatlanti integráció lassítása a fő cél, ezzel gyengítve nyugati riválisait.

Törökország elsősorban soft-power eszköztárát, kisebbrészt gazdasági erejét használja a térség folyamatainak befolyásolására. A térség muszlim, török kötődésű lakossága körében létezik egyfajta vonzalom Törökország iránt, mely kicsit hasonlít az orosz–szerb kapcsolatokhoz. Az Oszmán birodalom épített öröksége, a kulturális, tudományos, oktatási kapcsolatok támogatása a legfontosabb elemei a török jelenlétnek. Politikai téren is fellép időnként Törökország, legutóbb a boszniai–szerb kapcsolatok egyengetésében vállalt kulcsszerepet. A Belgrád–Szarajevó tervezett autópálya finanszírozója is a tervek szerint Törökország lesz (Colborne, M.–Edwards, M. 2018).

Kína új játékosként lépett a balkáni színpadra az elmúlt évtizedben. Az „egy övezet egy út” politika struktúrájában Délkelet-Európa is megjelenik, ami magával hozta a kínai befektetések gyarapodását is (Csapó D.–Reményi P. 2018). Ezt a Balkánon különösen nagy figyelem kíséri, hiszen olyan partner finanszíroz beruházásokat (elsősorban a közlekedésben és az energetikában), aki az EU-val ellentétben nem támaszt politikai/környezeti elvárásokat. A nagy léptékű korrupció is megjelent azonban a kínai beruházások megjelenésével (Makocki, M.–Nechev, Z. 2017), valamint az eladósodás veszélye, mely a térségben egyelőre Montenegrót veszélyezteti leginkább (Hopkins, V.–Kynge, J. 2019). A kínai befolyással kapcsolatos nézetek ambivalensek. Egyrésztől megfogalmazódik a geopolitikai térnyerés problémája, másrésztől viszont az az álláspont, miszerint ha más nem ad kölcsön, akkor a balkáni államoknak nincs más választása, mint Kínával üzletelni. Ez áttételesen ismét az európai (finanszírozási) pozíciók meggyengülésére utal. Kína a területi rendezés kapcsán nem hallatja gyakran hangját, Daytont elfogadja, de Koszovót továbbra sem ismeri el.

Törökország mellett, melynek térségbeli befolyása inkább kulturális és pénzügyi, a radikálisabb iszlám terjedésének is szemtanúi vagyunk, elsősorban a rurális Balkánon. Ez az alapvetően vallási/ideológiai befolyás az elmaradottabb, szegényebb, vidékiesebb térségekben jelentős, de ma már a Nyugat-Balkán muszlim közösségeiben mindenhol tetten érhető. A

hagyományosan szekuláris balkáni iszlám a délszláv háborúk alatt indult el a radikalizálódás útján, amikor a létét fenyegető fegyveres konfliktus során a katonai/pénzügyi segítséggel párhuzamosan megnőtt az Öböl menti muszlim országok befolyása. Napjainkban ez az egykori katonai segítség szociális támogatássá transzformálódott, de az ideológiai befolyás ugyanúgy kísérőjelensége. Nem beszélhetünk a teljes társadalom radikalizálódásáról, de beszédesek azok a számok, melyek az Iszlám Állam sorai közé álló önkéntesek lakosságban belüli arányát mutatják (Phillips, D. L. 2015).

A fenti fontosabb külső szereplők érdekei „hagyományosan” keresztezik egymást a Balkánon és szintén „hagyományosan” vannak helyi hordozói, melyek szintén konfliktusban állnak egymással. Ezen konfliktusok egy része, ahogy fentebb láttuk, területi jellegű, így a területi konfliktusok a nagyhatalmi érdekek érvényesítésének egyszerre jelentik a lehetőségét (a fragmentálódó államtérben megnő a szereplők száma, de lecsökken az erőforrásaik mértéke) és az eszközt (a konfliktusok destabilizálhatnak, azok megoldása stabilizálhat térségeket) is.

8. Összegzés

A fentiek alapján úgy gondoljuk, hogy a Nyugat-Balkán amerikai/európai rendezése a térség konfliktusait csak részben tudta megoldani. A kevés belső társadalmi (elsősorban etnikai) törésvonallal rendelkező államok perspektívái lényegesen jobbak, míg a megosztott társadalmak, elsősorban Bosznia-Hercegovina és Koszovó jövője konfliktusosnak látszik lenni. A Nyugat-Balkán (a szó eredeti tartalmát tekintve, miszerint ez a Balkán problémásabb, posztkonfliktusos fele) így területileg zsugorodik, egyes eredeti tagjai (Horvátország, Montenegró, Albánia), lassan elhagyják ezt a területi kategóriát, de az ezt kiváltó lendület (európaizáció, integráció) megtörni látszik.

Az „új Nyugat-Balkán” továbbra is instabil, hordozza mindazon attribútumokat, melyek az eredeti elnevezés okai voltak, így ismét könnyen válik a nagyhatalmi versengés színterévé, ugyanakkor fontos kijelentenünk, hogy egyre kevésbé tétje, mint inkább eszköze és színpada a versengésnek. Magterülete (Bosznia-Hercegovina, Koszovó, Észak-Macedónia) a klasszikus balkáni etnoterritoriális konfliktusoktól terhelt, fegyveres konfliktusok ugyan nincsenek, de a hétköznapiakban a célok változatlanok (etnikailag definiált csoportok küzdelme területi-politikai erőforrásokért), csak az eszközök mások. Clausewitzet megfordítva a háború folytatása zajlik, csak más eszközökkel.

Ennek, az „új Nyugat-Balkánnak” az integrálása komoly kihívás, nem véletlen, hogy mindezidáig nem boldogult vele az EU. Nagyon úgy tűnik, hogy belülről az államok a patthelyzeteik miatt vagy nem, vagy csak nagyon lassan (Észak-Macedónia törékeny folyamatai óvatos reménykedésre adhatnak okot) képesek a reformokra. A fejlődésben leginkább érdekelt külső erőközpont, az EU jelenleg nem képes megfelelő impulzusra, amit a többi szereplő kihasználva leginkább a jelenlegi status quo megmerevedését hozza. Amennyiben rövid távon nem tapasztalhatunk erősödő uniós elköteleződést, félő, hogy a nyugat-balkáni államok más támogatók után lesznek kénytelenek nézni, az európaizáció helyett más igazodási pályákat fognak bejárni. Ez sem az Uniónak, sem hazánknak nem áll érdekében.

A kutatás az MTA Bolyai programjának és az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült

Irodalomjegyzék

AGNEW, J. (1994): The Territorial Trap: The Geographical Assumptions of International Relations Theory. *Review of International Political Economy*, 1994, 1(1), pp. 53–80.

- ALIE, A. D. J. (2006): Background to the Conflict (1961–1991): What went wrong and why? In: AYISSI, A.–POULTON, R. E.: *Bound to Cooperate. Conflict, Peace and People in Sierra Leone*, UNIDIR, Geneva, 2006, pp. 15–35.
- BAJRAMI, A. (2018): A Kosovo-Serbia land swap is ethnic cleansing by another name. Don't do it, The Guardian;
<https://www.theguardian.com/commentisfree/2018/oct/17/kosovo-serbia-land-swap-ethnic-cleansing> (Letöltve: 2019. 07. 05.)
- BIEBER, F. (2010): *Constitutional reform in Bosnia and Herzegovina: preparing for EU accession*, European Policy Centre, www.epc.eu
- BRUBAKER, R. (2006): Nemzeti kisebbségek, nemzetiesítő államok és anyaországok az új Európában, *Regio*, 17(3), pp. 3–29.
- BRZEZINSKI, Z. (2013): *Stratégiai vízió. Amerika és a globális hatalom válsága*. Antall József Tudásközpont, Budapest, 297 p.
- BYTYCI, F. (2018): Trump urges Kosovo to reach 'historic' deal with Serbia. Reuters, 2018. december 18;
<https://www.reuters.com/article/us-usa-kosovo-serbia/trump-urges-kosovo-to-reach-historic-deal-with-serbia-idUSKBN1OH291> (Letöltve: 2019. 10. 08.)
- COLBORNE, M.–EDWARDS, M. (2018): Erdogan Is Making the Ottoman Empire Great Again. Foreign Policy;
<https://foreignpolicy.com/2018/06/22/erdogan-is-making-the-ottoman-empire-great-again/> (Letöltve: 2019. 07. 05.)
- CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF KOSOVO 2008;
<http://www.kryeministri-ks.net/repository/docs/Constitution1Kosovo.pdf> (Letöltve: 2019.10.08.)
- CSAPÓ D. G.–REMÉNYI P. (2018): Kína térnyerése a nyugat-balkáni országokban. Mediterrán és Balkán Fórum. 2018/1. pp. 2–19.
- GULYÁS L. (2000): Tíz év Koszovó történetéből 1989-1999. A jugoszláv állam széthullása VII. *KAPU* 2000(8), pp. 52–55.
- GULYÁS L. (2008): Nyolc év Koszovó történetéből (1999. június 10–2007. december 10.) *Mediterrán és Balkán Fórum*, 2(3), pp. 8–17.
- GULYÁS L.–CSÜLLÖG G. (2016): Koszovó története az első Balkán-háborútól a második világháború végéig 1912–1945. *Történeti Földrajzi Közlemények*, 4(1-2), pp. 108–124.
- GREY, A. (2018): Angela Merkel: No Balkan border changes, Politico;
<https://www.politico.eu/article/angela-merkel-no-balkan-border-changes-kosovo-serbia-vucic-thaci/> (Letöltve: 2019. 07. 05.)
- HAJDÚ Z. (2009): A Nyugat-Balkán: történeti földrajzi bevezetés. In: PAP N.–KOBOLKA I. (szerk.): *A Nyugat-Balkán*. MK KBH, Budapest, pp. 31–46.
- HAJDÚ Z. (2010): A balkán az európai térben. In: HORVÁTH GY.–HAJDÚ Z. (szerk.): *Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országjaiban*. MTA RKK, Pécs, pp. 17–42.
- HARTSHORNE, R. (1950): The functional approach in political geography. *Annals of the Association of American Geographers*, 40(2), pp. 95–130.
- HÁRY SZ. (2016): Centrifugális és centripetális erők Macedóniában. *Felderítő Szemle*, 2016, 15(3), pp. 140–194.
- HOFFMANN T. (2007): Jugoszlávia felbomlása és a népek önrendelkezési joga”. In: GLATZ F. (szerk.), *A Balkán és Magyarország*. Budapest, MTA TKK – Európa Intézet, 103–116.

- HOPKINS, V.–KYNGE, J. (2019): Montenegro fears China-backed highway will put it on road to ruin. *Financial Times*;
<https://www.ft.com/content/d3d56d20-5a8d-11e9-9dde-7aedca0a081a> (Letöltve: 2019. 07. 07.)
- ILIĆ, J. (1995): The Balkan geopolitical knot and the Serbian question. In: The Serbian questions in the Balkans. Faculty of Geography, University of Belgrade, Belgrade;
<https://www.rastko.rs/istorija/srbi-balkan/jilic-knot.html> (Letöltve: 2019.10.08.)
- ICG (2014): *Bosnia's Future Europe Report N°232*. Sarajevo-Brussels;
<https://d2071andvip0wj.cloudfront.net/bosnia-s-future.pdf> (Letöltve: 2019. 07. 05.)
- JUHÁSZ J.–MAGYAR I.–TÁLAS P.–VALKI L. (2000): *Koszovó. Egy válság anatómiája*. Budapest, Osiris, 392 p.
- JUHÁSZ J.–MÁRKUSZ L.–TÁLAS P.–VALKI L. (2003): Kinek a békéje? Háború és béke a volt Jugoszláviában. Budapest, 328 p.
- KAGAN, R. (2015): *Made in America. Avagy kitart-e az amerikai világtrend?* Antall József Tudásközpont, Budapest, 166 p.
- KARTSONAKI, A. (2016): Twenty Years After Dayton: Bosnia-Herzegovina. (Still) Stable and Explosive, *Civil Wars*, 18(4), pp. 488–516.
- KOLLER B.–ÖRDÖGH T. (szerk.) (2019): *Európaizáció a Nyugat-Balkánon*. Dialóg-Campus
- KOVACEVIC, D. (2017): Half of All Bosnians Live Outside Bosnia. BIRN;
<https://balkaninsight.com/2017/08/08/half-of-all-bosnians-live-outside-bosnia-08-07-2017/> (Letöltve: 2019. 07. 05.)
- KOVACEVIC, D. (2018): Bosnian Serbs to Adopt Same School Curriculum as Serbia. BIRN;
<https://balkaninsight.com/2018/02/26/the-same-curriculum-for-pupils-in-serbia-and-rs-02-23-2018/> (Letöltve: 2019. 07. 05.)
- LATAL, S. (2019): Bosnia risks being drawn into rivals' power games. *Balkan Insight*, 2019. szeptember 30;
<https://balkaninsight.com/2019/09/30/bosnia-risks-being-drawn-into-rivals-power-games/> (Letöltve: 2019. 10. 08.)
- MAKOCKI, M.–NECHEV, Z. (2017): Balkan corruption: the China connection. 2017/22;
<https://www.iss.europa.eu/sites/default/files/EUISSFiles/Alert%202022%20Balkans.pdf> (Letöltve: 2019. 07. 07.)
- MCCMAHON, P. C.–WESTERN J. (2009): The Death of Dayton. How to stop Bosnia from falling apart, *Foreign Affairs*, 88,(5), pp. 69–83.
- MINER, L.–PARROCK, J.–AMIEL, S. (2019): EU-Western Balkans summit: Is enlargement in sight?
<https://www.euronews.com/2019/07/05/eu-western-balkans-summit-is-enlargement-in-sight-euronews-answers> (Letöltve: 2019. 07. 05.)
- MIRONOVA, V.–ZAWADEWICZ, B. (2018): Putin Is Building a Bosnian Paramilitary Force. *Foreign Policy*;
<https://foreignpolicy.com/2018/08/08/putin-is-building-a-bosnian-paramilitary-force/> (Letöltve: 2019. 07. 05.)
- NEWMAN, D. (2006): The Resilience of Territorial Conflict in an Era of Globalization”, In: KAHLER, M.–WALTER, B. (szerk.): *Globalization, Territoriality and Conflict*. Cambridge, pp. 85–110.
- NOVÁK T. (2014): Fenntartható fenntarthatatlanság? Bosznia-Hercegovina gazdasága. In: REMÉNYI P. (szerk.): *Állam- és nemzetépítés a Nyugat-Balkánon*. Pécs, pp. 147–164.

- O'BRIEN, R. (1992): *Global financial integration: the end of geography*. Royal Institute of International Affairs, London, 120 p.
- Ó TUATHAIL, G. (2005): *Critical geopolitics*. Routledge, London, 250 p.
- OSCE (2018): Two Schoos Under One Roof;
<https://www.osce.org/mission-to-bosnia-and-herzegovina/404990?download=true>
(Letöltve: 2019. 07. 05.)
- PAP N. (2001): *Törésvonalak Dél-Európában*. Pécs, PTK TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja
- PHILLIPS, D. L. (2015): Islamism in Kosovo. The Huffington Post;
https://www.huffingtonpost.com/david-l-phillips/islamism-in-kosovo_b_8855128.html
(Letöltve: 2019. 07. 07.)
- REMÉNYI P. (2011): An Emerging Border of an Emerging State? The Case of the IEBL and the Republika Srpska of Bosnia-Herzegovina, *Eurotimes* 11: pp. 129–141.
- REMÉNYI P. (2013): Bosznia-Hercegovina államisága és a Hartshorne-modell. In: LÉPHAFT Á.-REMÉNYI P. (szerk.): *VII. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia*. Pécs, pp. 38–47.
- REMÉNYI P.–VÉGH A.–PAP N.–SÜMEGHY D. (2019): A bosznia-hercegovinai területfejlesztés etnicizáltsága és az állam stabilitása. In: PAP N. LILÓN, D.–SZÁNTÓ, Á. (szerk.): *A tér hatalma - a hatalom terei : Tanulmánykötet a 70 éves Szilágyi István professzor tiszteletére*, Pécs, pp. 195–204.
- ROSE, E. (2017): Defiant Bosnian Serbs Celebrate Banned 'National Day', BIRN;
<https://balkaninsight.com/2017/01/09/bosnian-serbs-hold-national-day-despite-ban-01-09-2017/> (Letöltve: 2019. 07. 05.)
- SURK, B. (2018): In a Divided Bosnia, Segregated Schools Persist The New York Times;
<https://www.nytimes.com/2018/12/01/world/europe/bosnia-schools-segregated-ethnic.html> (Letöltve: 2019. 07. 05.)
- SZPALA, M. (2018): Serbia-Kosovo negotiations – playing for time under pressure from the West. OSW Commentary. No. 281. Centre for Eastern Studies. Warsaw.
- TAYLOR, P. J. (1994) : The state as container: territoriality in the modern world-system. *Progress in Human Geography*. 18(2), pp. 151–162.
- WALKER, S.–MACDOWALL, A. (2018): US-backed Kosovo land-swap border plan under fire from all sides, The Guardian;
<https://www.theguardian.com/world/2018/sep/03/us-backed-kosovo-land-swap-border-plan-under-fire-from-all-sides> (Letöltve: 2019. 07. 05.)
- WORLD BANK (2019): Reform Momentum Needed. *Western Balkans Regular Economic Report*, No. 15.
- YIFTACHEL, O.–GHANEM A. (2004): Understanding 'ethnocratic' regimes: the politics of seizing contested territories. *Political Geography*, 23, pp. 647–676.
- ZAKARIA, F. (2009): *A posztamerikai világ*. Gondolat kiadó, Budapest, 300 p.